

CSAPODY TAMÁS

A bori menet Tarjánpusztán

Radnóti Miklós egy Győr előtti
téglagyárban

A második világháborúban a szerbiai Borba mintegy 6000 zsidó munkaszolgálatost és kb. 200, a katonaságot megtagadó Jehova tanút, nazarénust és szombatistát (reformadventistát) vittek kényszermunkára. A munkaszolgálatosok, a „muszok” általában rézbányában vagy vasútépítésen dolgoztak. A központi tábor mellett tíz altáborban, köztük a Radnóti Miklós híres versei által ismertté vált „Heidenau” táborban szállásolták el őket. Felügyeletüket a táborokban a magyar katonai keret látta el, míg munkájukat a német katonai munkaszervezet, az Organisation Todt irányította. A hadi helyzet változása miatt Radnóti Miklóst és kb. 3000 társát 1944 szeptemberében indították el gyalogmenetben Magyarország felé. Az első lépcsőben elinduló bori csoport legnagyobb veszteségét a bácskai Cservenkán szenvedte el, ahol közel ezer zsidót végeztek ki. (Az időközben Borból elinduló második lépcsőt a szerb partizánok felszabadították.) A Radnótival együtt Szentkirályszabadjára megérkező mintegy 1500 főt néhány hetes pihenő után, október végén, november elején indították el Veszprémen és Győrön át Hegyeshalom felé. A dunántúli menetet végig magyar katonai keret kísérte. A gyalogmenet Győrszentmárton (a mai Pannonhalma) és Tarjánpuszta környékén megpihent, és Abdán át érkezett meg Hegyeshalomba. A németeknek történő átadásuk után a bori „muszok” a flossenburgi és sachsenhauseni koncentrációs táborokba kerültek.

Ellentmondásos források

Asztalos Ferenc¹ tartalékos szakaszvezető egyike volt azon magyar katonáknak, akik a bori csoportot a dunántúli menet során kísérték. A menet parancsnokhelyettesével, Juhász Pál² főhadnaggyal együtt 1947-ben népbíróság elé állították. Az Asztalos Ferenc gyanúsított ellen folyó nyomozás során a szakaszvezető többek között azt mondta, hogy „útközben Tarjánpusztán megpihentünk és itt egy

1 Asztalos Ferenc tartalékos szakaszvezető (an.: Dudás Márta, Balsa, 1915. júl. 9. – Budapest, 1947. márc. 18.), MÁV-altiszt.

2 Juhász Pál tartalékos főhadnagy (an.: Bugyi Anna, Földeák, 1906. márc. 2. – Budapest, 1947. márc. 18.), OTI-tisztviselő.

muszos meg akart szökni, erre egy, a tanyán tartózkodó gyerek hívta fel a figyelmet, utánaszaladtam, de a muszos már elég messze járt, utána lőttem, de nem találtam el. A muszos megijedt és visszajött. Vissza akartam kísérni a pihenőhelyre, útközben újra meg akart szökni és erre agyonlőttem.³ Népbíróági tárgyalásán tett vallomásából további részleteket tudhatunk meg az eseményről: „Tarjánpusztán éppen pihenőbe [!] voltunk és vacsoraidő volt, mikor két parasztyermek kiabálni kezdett, hogy »Szökik egy zsidó!«. Én kiszaladtam a szálláskörzetből és láttam, hogy csakugyan egy muszos az egyik távoli tanya felé szalad.”⁴ Asztalos a per során visszavonta, majd ismét egyértelműen elismerte, hogy ő ölte meg Tarjánpusztán Schwartz György bori munkaszolgálatost.⁵ A népbíróági perben megszólaló, a történeteket kb. 250 méterről végignéző Kardos József⁶ volt bori munkaszolgálatos elmondása szerint „Tarjánpusztán az egyik muszos elment a szomszéd majorba tejet vásárolni. Asztalos vádlott utána szaladt. Levegőbe sütötte puskáját és kiabált »ott szökik a zsidó!«. Utána ment, visszakisérte majd láttam, hogy újra lőtt. [...] Én nem láttam, hogy a musz. visszafelé jövet szökni próbált volna.”⁷ Asztalos népbíróági perében további három tanúvallomásban hangzott el valamilyen összefüggésben Tarjánpuszta neve. Közülük a legrészletesebben Godchmidt József⁸ volt bori munkaszolgálatos beszélt: „Szemtanúja voltam, amikor Tarjánpusztán (Győrasszonyfa mellett) egy éhségtől elgyötört munkaszolgálatos bajtársamat agyonlőtt azért, mert kenyeret mert kérni, [attól,] ahol el voltunk szállásolva, 200 méter távolságra lévő cselédlakásban. Asztalos szakaszvezetőnek tudomására jutott, hogy az áldozat kéregetni ment, erre Asztalos szakaszvezető felvette puskáját és társam felkutatására ment és meg is találta a fent jelzett helyiségben, amikor megtalálta felszólította, hogy menjen előtte az úton. Emlékezetem szerint a musz. kb. 20 lépést ment előtte az úttesten és öt lépés távolságból lelötte, úgyhogy társam az árokba esett. [...] Ezután hozzánk jött és felszólított, hogy önként kik jelentkeznek temetésre, erre négy mellettem lévő jelentkezett az áldozat eltemetésére, akik még a kenyérzsákjában lévő kenyeret kivették és nekem is adtak belőle, amit lopva elfogyasztottunk. Az áldozatot a major területén temették el.”⁹

3 Budapest Főváros Levéltára (Budapest; = BFL) XXV. 1. a. A Budapesti Népbíróóság iratai, Büntetőperes iratok 4948–1946. Juhász Pál és társa, Asztalos Ferenc tanúvallomása. Bp., 1946. okt. 21. Nytsz.: nincs. Eredeti lapszámozás szerint: 79.

4 Uo. Tárgyalási jegyzőkönyv. Bp., 1947. márc. 17. Nytsz.: Nb. I. 4849/1946/5. 92.

5 „Nehogy a t. Népbíróóság őszinteségemet kétségbe vonhassák [!], kijelentem, hogy a sértettet, minden célzás nélkül, kapásból lőtt golyóm találta el.” Uo. Asztalos Ferenc észrevételei a tekintetes budapesti Népbíróósághoz. Bp., 1947. márc. 12. Nytsz.: 4948/976/5. 179.

6 Kardos József (an.: Deutsch Irén, 1914. máj. 2. – ?) bori munkaszolgálatos, a „Heidenau” altábor szakácsa. 1946-ban a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának nyomozója, később az állambiztonsági szolgálat hivatásos tisztje lett.

7 BFL XXV. 1. a. 4948–1946. Tárgyalási jegyzőkönyv. Bp., 1947. márc. 17. Nytsz.: Nb. I. 4849/1946/5. 100.

8 Godchmidt (Golchmid/Goldschmidt) József (Kapuvár, 1914. ápr. 21. – ?) kapuvári liszt- és terménykereskedő.

9 BFL XXV. 1. a. 4948–1946. Godchmidt József tanúvallomása. Kapuvár, 1945. dec. 28. Nytsz.: nincs. 69.

A népbíróság Asztalos Ferencet és felettesét, Juhász Pált háborús büntett elkövetéséért kötél általi halálbüntetésre ítélte. Asztalos ítéletének indokolásában egyebek mellett az szerepelt, hogy Tarjánpusztán „a vádlott a szökni akaró Schwartz György munkaszolgálatost agyonlőtte. Tarjánpusztán túl a csendőrök két szökött muszost hoztak be, akiket Asztalos az előre megásott sír szélén agyonlőtt.”¹⁰ A halálos ítéleteket még a meghozataluk napján végrehajtották.¹¹

A kanonizált változat szerint a bori menet sohasem járt Tarjánpusztán. Tolnai Gábor irodalomtörténész szerint a gyalogmenetet a „közvetlenül »Pannon-hegye« alatt” lévő, ma Pannonhalmához tartozó győrszentmártoni téglagyárban szállásolták el.¹² Tolnai írásából az derül ki, hogy ezen állítását a menettel együtt vonuló Kardos József és Kálmán László¹³ volt bori munkaszolgálatos tanúk közlésére alapozta. Egyik tanúját sem idézte szó szerint, de őket itt együtt emlegeti, és külön is megemlíttette, hogy Kálmán Lászlóval a Szentkirályszabadjától Abdáig tartó utat személyesen végigjárta.¹⁴ Kőszegi Ábel tanár adatolatlan könyvében azt írja, hogy a munkaszolgálatosok „Ravazdnál jobbra térnek le az országútról. – »Szent Benedek-rend, Pannonhalmi Gőztéglagyár.«”¹⁵ Az állambiztonsági szolgálat a Radnóti Miklós gyilkosainak felderítése során végzett nyomozásának¹⁶ befejezése előtt maga is megállapította, hogy a bori menet tagjai a pannonhalmi „gőztéglagyárban és az apátsághoz tartozó Tarjánpusztán éjszakáztak” (1973).¹⁷ (A szolgálat ismerte Tolnai és Kőszegi írásait, valamint Asztalos Ferenc népbírósági aktáját.) A két évvel később elkészült végleges, összefoglaló jelentésből azonban már kihagyták Tarjánpuszta megemlítését. A szolgálat itt úgy próbálta áthidalni a történetben megismert topográfiai hiányosságot, hogy azt írta: a menet „a Pannonhalmi apátság gazdaságában és téglagyárában” éjszakázott.¹⁸ A szolgálat a Tolnai Gábornak írt levelében (1974) sem a pannonhalmi téglagyárról, sem pedig Tarjánpusztáról nem közölt infor-

10 Uo. Juhász Pál és Asztalos Ferenc ítélete. Bp., 1947. márc. 18. Nytsz.: Nb. I. 4948/1946/5. 132.

11 Juhász Pált és Asztalos Ferencet Budapesten, 1947. márc. 18-án végezték ki. Asztalos Pált hat nap múlva temették el a rákoskeresztúri Új köztemető 298-as parcellájában (22. sor, 27-es sírhely). Részletesen ld.: *Csapody Tamás*: Felmagasztosult keretlegények. Öt sír nyomában a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában. Népszabadság 2007. nov. 24. „Héttvége” melléklet 2–3.

12 *Tolnai Gábor*: A *Meredek út* végső szakasza. Radnóti utolsó időszaka. In: *Uő*: Nőnek az árnyak. Tanulmányok, esszék, emlékezők. Szépirodalmi, Bp., 1981. 231. (Eredeti megjelenése: *Uő*: A „Meredek út” végső szakasza. I–III. Irodalomtörténet 51. [1969] 239–270., 463–497., 763–792.)

13 Kálmán László volt bori munkaszolgálatos, később alezredes, katonai főügyész.

14 *Tolnai G.*: i. m. (12. jz.) 231.

15 *Kőszegi Ábel*: Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája. Szépirodalmi, Bp., 1972. (Mikrokozmosz füzetek) 61.

16 Az állambiztonsági szolgálat „Abdai gyilkosok” fedőnéven folytatott titkos nyomozást (1967–1977) Radnóti Miklós abdai gyilkosainak kiderítése érdekében. Részletesen ld.: *Csapody Tamás*: Abdai gyilkosok. *Aetas* 25. (2010) 1. sz. 66–91.

17 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.1.5. O–16476. Abdai gyilkosok. Jelentés. Bp., 1973. dec. 10. Nytsz.: 3/6–638/73. 221.

18 Uo. Javaslat Tolnai Gábor professzor elvtársnak. Bp., 1974. nov. 20. Nytsz.: 3/6–907/75. 258.

mációt. Az irodalomtörténész – tudomásunk szerint – a nyomozás végleges eredményéről sem kapott tájékoztatást. Tolnai mégis a szolgálat végleges megállapításával szó szerint megegyező módon írt később erről (1985).¹⁹

Hulesch Ernő győri helytörténész öt olyan személyt szólaltatott meg 1985 óta megjelenő könyveiben, akik a pannonhalmi téglagyárban éjszakázó bori munkaszolgálatosokról tanúskodtak.²⁰ Közülük ketten is említést tettek arról, hogy a pannonhalmi gőztéglagyár vezetőjének, Avató Jánosnak egyik ismerőse, „a csornai téglagyáros” is a beszállásoltak között volt.²¹ Neki az esztergaműhelyben és a préházban adtak titokban külön élelmet. Dr. Berecz Endre csornai helytörténeti kutatásai alapján tudjuk, hogy a csornai téglagyár tulajdonosa és igazgatója sem volt munkaszolgálatos, és minden bizonnyal Auschwitzban haltak meg.²² Tőle tudjuk azt is, hogy Schlesinger Adolf téglagyár-tulajdonos fia, Schlesinger László²³ viszont munkaszolgálatos volt, és a bácskai Cservenkán halt meg.²⁴ Ebben az esetben viszont bori munkaszolgálatosnak kellett lennie.²⁵ A rendelkezésre álló, hiányos és pontatlan, Cservenka után készült veszteséglistán neve mindenesetre nem szerepel.²⁶ Schlesinger László azonban nem halt meg Cservenkán, hanem eljutott Flossenburgba.²⁷ Így tehát a csornai téglagyáros fia, az 1944-ben 23 éves Schlesinger László a bori csoporttal valóban megszállhatott a pannonhalmi téglagyárban, és a bori csoport tagjainak egy részével a flossenburgi koncentrációs táborba került.

19 Tolnai Gábor: Radnóti-kutatásaim margójára (Az utolsó korszakról). Magyar Tudomány 30. (1985) 501.

20 Hulesch Ernő: Tarkólövés. Dokumentumriport Radnóti Miklósról. 5. jav., bőv. kiad. SZIF–Universitas, Győr, 2000. 21–29. A tanúk: 1. Bors Istvánné született Honner Rozália (Pannonhalma); 2. Schárreisz Ferenc (Ravazd); 3. Ács Kálmán (Pannonhalma); 4. Őri Lászlóné (Pannonhalma); 5. Erdős Péter (Budapest).

21 Schárreisz Ferenc és Ács Kálmán. Uo. 25., 27.

22 A csornai földbirtokos és téglagyáros Schlesinger Adolf (an.: Schönberger Jozefin, Dör, 1890. – Auschwitz, 1944.?), míg a téglagyár igazgatója Rübner József (an.: Krausz Cecília, Námesztó, 1879. – Auschwitz, 1944.?) volt. Életkoruk alapján kizárható, hogy Borban lettek volna munkaszolgálatosok. Dr. Berecz Endre nyilvántartásában sem szerepelnek a munkaszolgálatban elhunytak között. Berecz Endre: Emlékezés a csornai zsidóság történetére. Jav., kieg. összeállítás. Bp., 2006., ld. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:5svnil7Iy2YJ:mek.oszk.hu/05000/05085/05085.pdf+%221944+csornai+t%C3%A9glagy%C3%A1ros%22&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu> – utolsó letöltés: 2011. jan. 1.

23 Schlesinger László (an.: Schönberger Riza, Budapest, 1921. júl. 18. – ?) bori munkaszolgálatos.

24 Berecz E.: i. m. (22. jz.).

25 Dr. Berecz Endre azt közölte velem, hogy Schlesinger László cservenkai haláláról egy ma már szintén halott személytől értesült. Az adatközlő maga is bizonytalan volt a hírben, és nem tudott információt adni Schlesinger László bori munkaszolgálatáról. Telefoninterjú, 2010. aug. 7.

26 Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Hadtörténelmi Levéltár (Budapest), VI. 37. Humanitárius iratok, Veszteséglisták 35867. Veszteséglista Bor (Szerbia) és Újvidék között, 1944. szept. 17. és okt. 8. között, szerb hadművelleti területről való visszatérés közben eltűnt munkaszolgálatos beosztottakról.

27 KZ-Gedenkstätte Flossenburg – Archiv, Die ungarischen Häftlinge des KZ Flossenburg No. 41034., Personen ID.: No. 56165. (Schlesinger László). Haláláról nincs adat.

A Radnóti Miklós haláláról kialakított kanonizált változat mindezt figyelmen kívül hagyta. A Tolnai–Kőszegi és az állambiztonsági szolgálat által kialakított kanonizált változat erősödött meg, és Hulesch további segítségével terjedt el kizárólagosan. A köztudatban pedig a pannonhalmi apátság gazdasági épületeinek konkrét helymeghatározása nélkül kizárólag a gyórszentmártoni (pannonhalmi) téglagyárban töltött éjszaka emléke maradt fenn. Ez az elképzelés kapott további megerősítést akkor, amikor a gőztéglagyár udvarán egy helyreállított téglakemence-részben elkészült a Radnóti-emlékmű, benne a költő fekvő bronzszobrával (1983).²⁸

A tarjánpusztai major

Tarjánpuszta (Tarján puszta) a 16. századtól kezdve egészen 1945-ig a pannonhalmi apátsághoz tartozó uradalom, majorság volt. A 19. században juhász- és kocsislakás, valamint ló-, tehén- és birkaistálló épült itt, majd kápolna és iskola. A Veszprém–Győr vasútvonal kiépítésekor megállót és rakodót kapott (1896), majd szélmalom épült. A fennmaradt levéltári források, fényképek és a máig megmaradt épületek arról tanúskodnak, hogy a két világháború között élénk gazdálkodás folyt Tarjánpusztán,²⁹ s kb. 60 fő élhetett itt. A bori menet ideérkezésekor számos juhakol, úgynevezett disznószállás, ló- és tehénistálló, továbbá műhelyek, kocsiszínek és a cselédeknek szállást adó „hosszúház” volt itt. Azt is tudjuk, hogy a tarjánpusztai uradalom máig megmaradt iskolájában – az előírásnak megfelelően – 1944. október 31-ével befejeződött a tanítás.³⁰

Tarjánpuszta Ravazdtól két kilométerre délkeletre és Pannonhalmától öt kilométerre délre, a 82-es számú főútvonaltól keletre található. A szintén önálló vasútállomással rendelkező Győrasszonyfától két kilométer választja el, míg Győrtől 25 kilométer távolságra van. Ma a Pannonhalmi Tájvédelmi Körzet határán helyezkedik el. A hajdani apátsági major 1992 óta önálló község, lakosainak száma ma kb. 400 fő. Tarjánpuszta földrajzilag két jól elkülöníthető részből állt 1944-ben, és áll ma is. A Ravazd előtti útelágazás felől érkezők a tarjánpusztai vasútállomást egy folyamatosan emelkedő úton érik el. Az országút a vasúti sínek keresztezése előtt továbbhalad Győrasszonyfa felé. A község útja viszont átszeli a vasúti síneket, hirtelen és erősen emelkedni kezd, majd egy halom- vagy fennsíkszerű területre ér. Ez a Kígyóshegy, azaz maga a tarjánpusztai

28 A költő szobránál álló márványtábla felirata: „Radnóti Miklós 1944. november elején itt töltött utolsó éjszakájának emlékére készült. A téglagyár dolgozói és Pannonhalmi nagyközség lakóinak akaratából 1983-ban.” A szobor Meszlényi János szobrászművész alkotása. Az emlékhely az Arany János u. 30. sz. alatt lévő, felszámolás alatt álló (2009) Wienerberger Téglaiipari Zrt. – Pannonhalmi Téglagyár területén található.

29 Szabó Beáta: Becsengetéstől a kicsengetésig... Visual Kreatív Bt., Győr, 2007. 30–35. A tarjánpusztai iskola és egyben a község történetét feldolgozó műben található fényképek jól mutatják az épületek elhelyezkedését és méreteit.

30 Uo. 87.

(volt) major területe. (A tarjánpusztai major volt „a major”, amelynek nem volt külön neve.) A hajdani iskola, a mellette lévő hosszúházak (cselédszállások) alapjaira épült modern házak, a kápolnának és egyben szolgálati lakásoknak ott-hont adó, úgynevezett kápolnás tisztalak, valamint a használaton kívül lévő magtárépület és az üzemanyag-tároló telep bejárata³¹ jelöli ki a major határait. Ezen a tízhektáros területen belül, a mai Baross téren épült az óvoda, az átalakított hajdani víztározóban pedig a polgármesteri hivatal kapott helyet.

A bori munkaszolgálatosokat 1944 novemberének első napjaiban minden bizonnyal a majorság területén szállásolták el. Valószínűnek tűnik, hogy a munkaszolgálatosok a mai Baross tér területén és környékén lévő gazdasági épületekben kaptak elhelyezést, míg a keret a szomszédságban lévő, régi fák által övezett kápolnás tisztalakban, esetleg az ekkor már nem működő iskolában.

A tarjánpusztai szállás nem véletlenül maradhatott ki a kanonizált változattól. Érthetetlennek tűnhet ugyanis, hogy a menet Ravazd előtt miért kanyarodott le két kilométert délkeletre, azaz miért ment visszafelé, és érkezett meg Tarjánpusztára. Ehhez képest a kanonizált változat, a Pannonhalma irányába tartó menetútvonal képviseli a logikusabb verziót: ha már le akartak kanyarodni a főútvonalról, akkor azt egy kilométerrel később, a Ravazd területén lévő útelágazásnál is megtehették. Ebben az esetben ugyanis Pannonhalma és a gőztéglagyár felé tértek ki. Mindkét irány kitérőt jelentett, de a pannonhalmi gőztéglagyár menetirányba, míg a tarjánpusztai major ezzel ellentétes irányba esett. A helyszín ismeretében azonban egy másik logikai magyarázat is kínálkozik. A tarjánpusztai majornál ideálisabb pihenőhelyet ugyanis nehéz elképzelni. A major a fő- és mellékútvonaltól egyaránt távol esik, jól körülhatárolható, fennsíkszerű terület, ahol bőven van lehetőség fedett szállásra. Minden oldalról védett hely, a pihenő munkaszolgálatosok jól és kevés katonával szemmel tarthatók. A menetet gyalog kísérő keret többi tagja ezalatt szintén pihenhet. A major vízben bővelkedett, és minden bizonnyal élelemből is volt elegendő. Így a tarjánpusztai major kifejezetten alkalmas volt nagyobb létszámú csoportnak, munkaszolgálatosnak és katonának, embernek és lónak az együttes, de elkülönítésüket is lehetővé tevő, biztonságos megpihenésére.

Egy vagy két éjszaka?

A szakirodalom eddig nem tudta eldönteni „a Pannonhalmi apátság gazdaságában és téglagyárában” eltöltött éjszakák számát. Pedig erről több megszólaltatott tanú és keretlegény is vallott. Kőszegi Ábel szerint egy napot pihentek itt,³² vagyis két, míg Tolnai Gábor szerint mindössze egy éjszakát³³ töltöttek a téglá-

31 Az üzemanyagbázis helyén 1969 előtt szántó volt.

32 Kőszegi Á.: i. m. (15. jz.) 61.

33 Tolnai G.: *A Meredek út* i. m. (12. jz.) 231.

gyárban. Hulesch Ernő interjúalanyai közül ketten is egyértelműen azt állították, hogy a boriak két éjszakát töltöttek a téglagyárban.³⁴

Erdős Péter³⁵ volt bori munkaszolgálatos egyértelműen a „pannonhalmi téglagyárban” töltött éjszakai szállásról beszélt.³⁶ Az Asztalos Ferenc népbíróági perében megszólaló keretlegény, a börtönből megidézett Tóth András³⁷ hadapródőrmester azt mondta tanúvallomásában, hogy „így érkeztünk el Tarjánpusztára, ahol egy nap pihenőt tartottunk”.³⁸ Az „Abdai gyilkosok” dossziéban megszólaló két keretlegény szavai is ezt támasztják alá. Rezsnek Mihály³⁹ honvédet idézve az állambiztonsági szolgálat azt jegyezte fel, hogy „az éjszakai pihenőket általában szabad ég alatt, kint a mezőn tartották, egy esetre emlékszik, amikor Pannonhalma előtt egy téglagyárban tartottak hosszabb pihenőt”.⁴⁰ „Egy téglagyárban” eltöltött hosszabb pihenőről szólt Kovács Ferenc⁴¹ szakaszvezető, volt bori keretlegény is.⁴²

A teljes pihenőnap mellett logikai érv is szól: ésszerű, hogy valahol útközben, egy arra alkalmas helyen hosszabb pihenőt tartson a menet. Az indulóhely (Szentkirályszabadja) és a célállomás (Hegyeshalom) közötti útszakasz hossza kb. 130 kilométer. Pannonhalma és egyben Tarjánpuszta szinte pontosan félúton, kb. 60 kilométer megtétele után következik. Logikusnak tűnik, hogy a hosszú út során egy alkalommal, félúton, tehát éppen ezen a környéken tartson hosszabb pihenőt.⁴³

34 Hulesch E.: i. m. (20. jz.) 19., 21. Bors Istvánné született Honner Rozália és Schárreisz Ferenc.

35 Erdős Péter (an.: Grünhut Olga, Budapest, 1925. júl. 7. – Budapest, 1990. febr. 21.) jogász, újságíró, menedzser.

36 Hulesch E.: i. m. (20. jz.) 32. A Hulesch Ernő által idézettek, Erdős Péter dátumozatlan, géppel írt és aláírt mondatait megtaláltam Erdősnek a Nagy Mária textiltechnikus által őrzött hagyatékában (Győr, 2010. jún. 27.). Szeretném megköszönni Nagy Máriának és Somogyi Éva abdai helytörténésznek segítségüket.

37 Tóth András hadapródőrmester (an.: Konrád/Konrád Anna, Demecser, 1915. jan. 4. – Budapest, 1947. febr. 27.), demecseri lakos. Tóth András háborús bűntett elkövetése miatt Budapesten kivégezték.

38 BFL XXV. 1. a. 4948–1946. Tóth András tanúvallomása. Bp., 1946. okt. 19. Nytsz.: nincs. 56.

39 Rezsnek (Reszneki/Resnyeki) Mihály honvéd (an.: Tokodi Teréz, Baja, 1902. – ?).

40 ÁBTL 3.1.5. O–16476. Abdai gyilkosok. Rezsnek Mihály meghallgatásáról készült jelentés. Bp., 1971. szept. 18. Nytsz.: 3/6–1016. 50.

41 Kovács Ferenc szakaszvezető (an.: Hauser Klára, Budapest, 1920. aug. 11. – ?).

42 ÁBTL 3.1.5. O–16476. Abdai gyilkosok. Kovács Ferenc meghallgatásáról készült jelentés. Bp., 1971. szept. 20. Nytsz.: 3/6–1015. 54.

43 Hulesch Ernő könyvében adatolatlanul azt írta, hogy a bori keret Pannonhalmán vásárolt egy disznót, „ami nagyobb volt, mint amit egy este el tudtak fogyasztani. Ennek is köszönhető a munkaszolgálatosok, hogy még egy napig a téglagyárban pihenhettek.” Hulesch E.: i. m. (20. jz.) 28. Nem tudjuk, hogy valóban sor került-e disznó vásárlására, de a leírtak tükrében ennek semmi köze nem lehetett az otléthez.

Útvonalak

Nem érdektelen az útvonalak kérdésének aprólékos számbavétele sem. Tarjánpusztára nem csak a Ravazd előtti útelágazáson keresztül lehet eljutni a 82-es számú útról. Bakonypéterd után és a Ravazd előtti útelágazás között két ma is ismert földút vezet szinte nyílegyenesen a 82-es útról Tarjánpusztára. Az egyik a Veszprémtől számított 51. kilométert jelző tábla és egy enyhe balkanyar után indul jobb kéz felé. Ennek a ma használaton kívüli, Téglaházi dűlő nevű mezőgazdasági útnak a jobb oldali harmadik telke volt az úgynevezett Téglaház.⁴⁴ A közelben, a Téglaházi dűlőtől jobbra, azaz Győrasszonyfa felé agyagbánya található. A mai ravazdi halastavat tápláló Pándzsa-patak (Pándzsa-ér) déli forrása ered innen. Ezen a területen tégláégetés folyt, és cselédlakások voltak.

A 82-es számú főutat Tarjánpusztával összekötő másik földút a hajdan diófák által szegélyezett Diós út. Ez a Téglaházi dűlő után (a 82-es úton Győr felé tovább haladva) kb. 500 méterre indul, szintén a főút jobb oldalán. A növények által ma sűrűn benőtt, és éppen ezért járhatatlan, sárga turistajelzéssel ellátott út megkerül egy dombot és egy rossz állapotban lévő kis hídon halad át a Pándzsa-patakon. A mezőgazdasági út megművelt földek között ér be a tarjánpusztai mai Madách Imre utcára. (A tarjánpusztaiak ezen a legrövidebb úton érték el a 82-es út túloldalán lévő Hármastarját.)

A bori gyalogmenet bármelyik 1944-ben használható állapotban lévő földutat választhatta. Így kb. négy kilométer hosszúságú utat takarítottak meg a ravazdi elágazástól történt visszakanyarodáshoz képest, és egy kevésbé emelkedő úton juthattak el a majorba. (Lovas szekerek is tarthattak velük, de azok mehettek akár a hosszabb úton is.)

A Tarjánpusztához és egyben a pannonhalmi apátságához tartozó, de Győrasszonyfa és Tarjánpuszta határán lévő téglagyár felvet azonban még egy kérdést. Nevezetesen, hogy a többek által felidézett „Győr előtti téglagyári pihenőhely” lehetett-e a tarjánpusztai téglagyár? Földrajzi, infrastrukturális vagy őrzésbiztonsági szempontból mindenképpen. Az „Abdai gyilkosok” dossziében megszólaló 46 volt keretlegény és öt bori munkaszolgálatos közül érdekes módon senki nem állította, hogy a pihenőidőt a pannonhalmi téglagyárban töltötték volna. A Tolnai által koronatanúként idézett Kardos József ugyanitt, az útvonal leírásánál még csak meg sem említi Pannonhalmát, hanem „helyette” Győrasszonyfáról beszélt.⁴⁵ Kotroczó Ignác⁴⁶ szakaszvezető, bori keretlegény pe-

44 A telekrajzon 15. 50. számmal jelölve. Tarján telekrajza a 20. század elején. (A tarjánpusztai önkormányzat irattárában.)

45 ÁBTL 3.1.5. O–16476. Abdai gyilkosok. Kardos Józseffel történt beszélgetésről készült jelentés. Bp., 1971. nov. 4. Nytsz.: 3/6–1210. 58.

46 Kotroczó Ignác szakaszvezető (an.: Ónodi Anna, Kevermes, 1919.? – ?), a meghallgatás idején Kiskunfélegyházán élt volt bori keretlegény, a „Heidenau” altábor őrségparancsnoka.

dig azt közölte meghallgatásán, hogy az éjszakai pihenőt a „Pannonhalmi bencés apátság környékén egy téglagyárban” töltötték.⁴⁷

A Pándzsa-patak forrásvidékén, egyben a hajdani téglaház-téglagyár környékén semmit nem találtam helyszíni bejárásom során.⁴⁸ Az egyértelműen körülhatárolható terület bozóttal és fákkal sűrűn benőtt, vízmosások szabdalta, szinte teljesen áthatolhatatlan, vadjárta rész. Felszíne egyenetlen, a terület közepén lévő magasles környékét leszámítva nincs vízszintes felülete. A helyi születésű polgármester asszony, Kálmán Józsefné leírása szerint „Édesapám és az ő korosztálya nagyon sokat dolgoztak kint a területen. Akinek szüksége volt építőanyagra, azok mind onnan szerezték be annak idején. Tehát ebből kifolyólag még az alapokat is felszedve (akkor csak téгла alap létezett) teljesen eltűnt a volt téglagyár és lakások anyaga.”⁴⁹ Kálmán Józsefné a még élő édesanyjára⁵⁰ hivatkozva azt is közölte, hogy a téglaház hossza kb. 25 méter lehetett. A gyár 1944-ben már nem működött, de a gyár épületében kialakított lakásokban cselédek laktak. Akik annak idején itt laktak, azok már mind meghaltak.⁵¹

Kérdések és lehetőségek

Honnan is tudjuk tehát olyan biztosan, hogy a pannonhalmi apátsághoz tartozó és az apátsághoz legközelebb eső téglagyárban, a gőztéglagyárban pihentek meg a bori munkaszolgálatosok? Továbbá, hogy Radnóti Miklós köztük volt-e? A válaszukat néhány forrás alapján tudjuk megfogalmazni. A Tolnai, Kőszegi és Hulesch egyaránt adatolatlan és ezért ellenőrizhetetlen munkáiban felhasznált interjúk, illetve közlések közül – a pannonhalmi gőztéglagyárban töltött éjszaka vonatkozásában, a korábban leírtak miatt – valószínűleg csak Kálmán Lászlóét, Ács Kálmánét és Schárreisz Ferencét lehet hitelesnek tekinteni. (Tolnai egyik koronatanúját, Kardos Józsefét azért nem, mert Tolnai nem hivatkozott rá egyértelműen, szavait nem idézte, és Kardos a népbírószági tárgyalás során nem a pannonhalmi gőztéglagyárról, hanem Tarjánpusztáról beszélt.) Kálmán, Ács és Schárreisz azonban nem tettek semmilyen említést a pannonhalmi gőztéglagyárba került költőről. Ők tehát kizárólag a pannonhalmi gőztéglagyárban éjszakázó bori csoport vonatkozásában számítanak tanúnak.

Mindezek után, bármennyire is meglepő, a kanonizált változat egyetlenegy túlélő, Erdős Péter tanúvallomására tudja csak alapozni Radnóti Miklós gőztéglagyári jelenlétét. Erdős Péter ebben a konkrét kérdésben többször is megszólalt. A Hulesch által tőle idézettek közül mindössze annyi derül ki, hogy ő „egy ne-

47 ÁBTL 3.1.5. O–16476. Abdai gyilkosok. Kotroczó Ignác meghallgatásáról készült jelentés. Bp., 1972. aug. 25. Nytsz.: 3/6–717. 111.

48 Tarjánpuszta, 2010. szept. 4.

49 Kálmán Józsefné elektronikus levele a szerzőhöz. Tarjánpuszta, 2010. okt. 16.

50 Németh Vilmosné született Jankovics Ilona tarjánpusztai lakos.

51 Kálmán Józsefné elektronikus levele a szerzőhöz. Tarjánpuszta, 2010. okt. 18.

ves optikusdinasztia” tagjával töltötte együtt az éjszakát a pannonhalmi téglagyárban, és Écsnél találkozott a költővel.⁵² (Tehát a pannonhalmi téglagyárban éjszakázott, de ott nem találkozott a költővel.) Erdős az *Erőltetett menet* című dokumentumfilmben (1988) a pannonhalmi gőztéglagyár falai között azt mondta, hogy „Ez az a rossz emlékü téglagyár Pannonhalmán, ahol Radnóti Miklós utolsó éjszakáját töltötte. Nem mindenki aludt itt az égetőben, sokan kiszorultak kedvezőtlenebb, hidegebb műhelyekbe és raktárakba. A nehéz éjszaka után reggel sorakozót rendeltek el, és kihirdették egyebek között, hogy aki beteg, és úgy érzi, hogy nem tud menetelni, az jelentkezze, székéren hozzák a menet után. Radnóti Miklóst nem tudtam lebeszélni arról, hogy jelentkezze a székérre. Arra hivatkozott, hogy nem bírja már az utat.”⁵³ (E verzió szerint tehát Erdős a pannonhalmi téglagyárban együtt éjszakázott a költővel.) Két évvel később (1990), a vele készült interjúkötetben – a költőre utalva – Erdős Péter azt közölte, hogy „nem sokkal a halála előtt, Győr környékén, egy téglagyárban töltöttük az éjszakát”.⁵⁴ (Tehát egy Győr környéki téglagyárban éjszakázott együtt a költővel.) Az általam hitelesnek tartott Erdős Péter⁵⁵ három idézett visszaemlékezése között nincs teljes szinkron, és visszaemlékezései nem keltik a teljes bizonyosság érzetét.

A bori menet a tarjánpusztai pihenőnap után indult el következő úti célja felé. Nem tudjuk azonban, hogy melyik utat választották. Visszamehettek a 82-es számú útra a Téglaházi dűlőn vagy a Diós úton, de mehettek a Tarjánpusztát átszelő közúton, amely a Ravazd előtti útelágazásig vezet. Bármelyiket is választották, be kellett érkezniük Ravazd belterületére. Itt újabb útelágazás található: mehettek egyenesen tovább a következő falu (Écs) felé, vagy letérhettek jobbra Pannonhalmra és egyben a gőztéglagyár felé. Első esetben Pannonhalmát nem is érintették, míg a második esetben egy újabb – értelmetlennek látszó, öt kilométeres – kitérőt tettek. A Tarjánpusztán éjszakázó menet azonban mehetett egyenesen Pannonhalmára is. A major határában húzódik a tarjánpusztai temető mögött futó és Győrasszonyfáról érkező földút. A rossz minőségű, de ma is létező, kb. négy kilométeres földút nyílegyenesen megy Pannonhalmára. Áthalad a Pannonhalmi Tájvédelmi Körzethez tartozó Illaki erdőn és a Bádi horogban, a tájvédelmi körzet határában épült házaknál éri el Pannonhalmát. (Ez a pont és a pannonhalmi gőztéglagyár légvonalban mindössze kb. 800 méterre van egymástól, de közúton is csak kb. 2,5 kilométer a távolság.)

52 Hulesch E.: i. m. (20. jz.) 32.

53 *Erőltetett menet* (Radnóti Miklós bori időszaka, Bortól Abdáig). I–II. Dokumentumfilm (1988). Készült az Újvidéki Televízió és a Magyar Televízió koprodukciójában. Rendező: Németh Árpád (Novi Sad). Forgatókönyv: Soós József (Novi Sad).

54 *Acsay Judit*: Hogyan készül a popmenedzser? (Erdős Péterrel beszélget Acsay Judit). Unió, Bp., 1990. 38.

55 Erdős Pétert a dunántúli menettel kapcsolatos – itt nem idézett – visszaemlékezéseinek más forrásokkal történt egybevetése nyomán tartom hiteles tanúnak.

Helyszíni kutatásaim során⁵⁶ nem leltem semmilyen nyomát Tarjánpusztán és környékén a bori munkaszolgálatosoknak. A major területén 1945, majd a rendszerváltás után jelentős átalakítások történtek. A földmunkák során nem került elő Schwartz György sírja. Nem találtam olyan személyt, aki emlékezett volna munkaszolgálatosokra vagy ebben az időszakban meggyilkolt és itt eltemetett személyre. A majortól kb. 500 méterre keletre lévő községi temetőt 1992-től kezdődően hozták rendbe. Itt sem találták és én sem találtam nyomát eltemetett munkaszolgálatosnak. Úgy tűnik, hogy sem az emlékezet, sem pedig a föld nem őrizte meg a bori menetet, illetve az itt megölt munkaszolgálatos emlékét.

A bori menetnek Tarjánpusztáról, illetve Pannonhalmáról mindenképpen vissza kellett térnie a 82-es számú főútvonalra, és át kellett mennie Écsen és Nyúlon. Az állambiztonsági szolgálat adatai szerint Nyúlon ismét letértek a főútvonalról, de most nyugat felé.⁵⁷ Amennyiben ez megfelel a valóságnak, úgy Tarjánpusztáról, illetve a pannonhalmi gőztéglagyárból 24, illetve 22 kilométer megtétele után érkeztek meg a következő szálláshelyre, Ménfőcsanakra (Győr–Ménfőcsanakra).

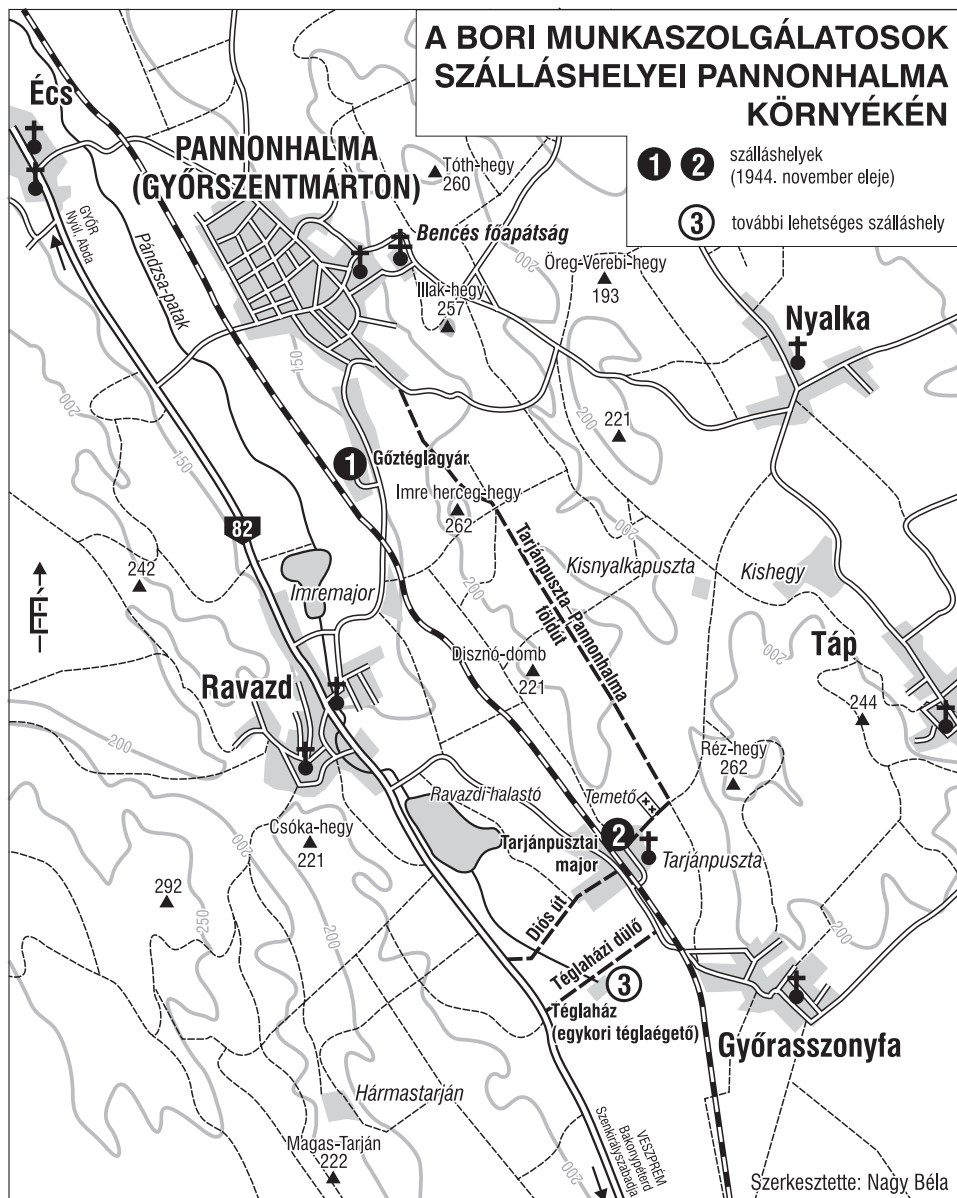
Mindezek alapján bizonyítottnak látom, hogy – a kanonizált változattól eltérően – a bori zsidó munkaszolgálatosok Tarjánpusztán is éjszakáztak. S azt is megerősítem, hogy a bori csoport a pannonhalmi gőztéglagyárban is éjszakázott. Az éjszakák számában bizonytalankodó kanonizált változattal ellentétben bizonyítottnak veszem, hogy két éjszakát töltöttek a gőztéglagyárban – akárcsak a tarjánpusztai majorban. Nyilvánvaló, hogy a tarjánpusztai két éjszaka után a menetet nem állt meg ismét pihenni az öt kilométerre lévő Pannonhalmán, avagy onnan nem ment vissza pihenni Tarjánpusztára. A két helyszínen való egyidejű pihenés csak akkor volt lehetséges, ha a menetet kettéosztották, és egyik fele a majorba, a másik fele a gőztéglagyárba ment. A másik lehetőség, hogy bori munkaszolgálatosok nem ugyanazon csoportjáról van szó: azaz Szentkirályszabadjáról nem egy, hanem néhány napos eltéréssel két bori menetet indítottak el Hegyeshalom felé. Logikai és praktikus okokból felvethető, de egyáltalán nem bizonyítható, hogy „a Győr előtti, pannonhalmi téglagyár” valójában a tarjánpusztai Téglaház volt (vagy legalábbis, hogy ez is az egyik téglagyári pihenőhely volt). Ebben az esetben nem az apátságtól kb. két kilométerre lévő gőztéglagyárban, hanem az attól kb. öt kilométerre lévő Téglaháznál pihenhetett meg a bori menet (vagy egyik fele).

Nem tudjuk tehát bizonyosan, hogy Radnóti Miklós a pannonhalmi gőztéglagyárban vagy a tarjánpusztai majorban töltött-e el két éjszakát. (Esetleg a tarjánpusztai Téglaházban pihent egy teljes napot?) Utóbbi esetekben Radnóti Miklós nem a pannonhalmi szoborállítás helyszínén, de adott esetben szintén

56 Tarjánpuszta és Győrasszonyfa, 2010. jún. 28. és 2010. júl. 9. A helyszíni kutatásaimhoz nyújtott segítségéért szeretnék köszönetet mondani Kálmán Józsefné Németh Líviának, Tarjánpuszta polgármester asszonyának.

57 ÁBTL 3.1.5. O–16476. Abdai gyilkosok. Összefoglaló jelentés. Bp., 1975. júl. 14. Nytsz.: 3/6–662/75. 292.

egy apátsági téglagyárban éjszakázott. Lehetett tehát a tarjánpusztai téglagyár a „Győr környékén” lévő „egyik téglagyár”, de valószínűbb, hogy a költő a pannonhalmi góztéglagyárban töltött el két éjszakát 1944. november elején. Az itt töltött éjszakáira vonatkozó feltevést viszont egyetlenegy tanú, Erdős Péter állítására tudjuk csak alapozni, aki azonban maga sem beszélt erről mindig egyértelműen.

TAMÁS CSAPODY
THE „MARCH OF BOR” AT TARJÁNPUSZTA
THE POET MIKLÓS RADNÓTI
IN A BRICK FACTORY BEFORE GYŐR

During World War II some 6000 Hungarian Jews were taken as forced labourers to the Serbian village of Bor. In the fall of 1944 about 1500 of them returned to Szentkirályszabadja (Fejér county, Hungary). From there they were set on march upon the order of the Minister of Defence along the road leading through Zirc, Győr and Hegyeshalom towards the Austrian border. The march, which departed at the end of October or the first days of November, included among others the poet Miklós Radnóti and the lawyer Péter Erdős. During the march the forced labourers were accommodated either in the open air or in brick factories and manorial buildings. They took a two-day halt at Gyórszentmárton (Pannonhalma), halfway between Szentkirályszabadja and Hegyeshalom. On the basis of the sources hitherto used, the place of accommodation was identified with the brick factory of Gyórszentmárton. Yet the documents of the People's Tribunal prove beyond doubt that it was in fact the manor of nearby Tarjánpuszta which hosted the labourers and their escort then. Nevertheless, it cannot be excluded that some of the forced labourers did spend the night in the brick factory of Tarjánpuszta. During the stay there, one person died, for György Schwartz was shot dead by sergeant Ferenc Asztalos. He was buried in the manor itself, but his grave is still unidentified. The grave of Asztalos, on the other hand, who was convicted and executed as a criminal of war in 1947, is exactly known: he lays among the martyrs of the nation in block 298 of the New Public Cemetery at Rákoskeresztúr.

